

מתמוד ר'נאים (עורך ומקדים), אל-ג'דיד פי נסף קרן, מסרד ביבליור'ראפי. כפר קרע:
בית ברל - מרכז דראסאט אל-ארב אל-ערבי, 2004, 359 עמ'.

העיתונות בשפה הערבית במדינת ישראל זכתה לתשומת לב מועטה יחסית, ואולי אין הדבר מקרי. מחקרים וסקירות אקדמיות על אודות החברה הערבית בישראל נהגו, ונהגים גם כיום, להקדיש שורות ספורות לעיתונות ולאמצעי תקשורת בשפה הערבית. הדיון בתקשורת הערבית, אם הוא מתקיים, נערך בדרך כלל אגב הדיון בתרבות הערבית בארץ, במפלגות או בתנועות פוליטיות ערביות. בספרו המקיף של עמי איילון על העיתונות הערבית (איילון 2000) ייחד המחבר כמה עמודים לנושא זה. כמו כן נכתבו מאמרים ספורים בנושא זה, ובהם מאמרו של סאלם ג'בראן בכתב העת קשר (ג'בראן 1999), ומאמרו של מסטפא פבהא ודן כספי בכתב העת פנים, מאמר הסוקר את תהליך התפתחותה של עיתונות זו בשנים 1948-2000 (כבהא וכספי 2001). מאמרים אלה עוסקים בעיקר בעיתונות הכתובה, ואילו התקשורת האלקטרונית ובמיוחד 'קול ישראל בערבית' והמחלקה הערבית בטלוויזיה הישראלית טרם נחקרו.

העיתונות בשפה הערבית במדינת ישראל היא עיתונות מגזרית (כלומר, עיתונות המספקת את צרכיו של מגזר מסוים ותכניה אינם מגיעים למגזרים אחרים בחברה), אך בו בזמן היא משרתת מיעוט לאומי הקשור בקשרים אמיצים עם הרוב הערבי במרחב. העיתונות הערבית מבקשת גם לפצות את קהל הקוראים שלה על דחיקתו לשולי הדיווח העיתונאי הכללי, ומנסה לתת ביטוי לתהליכים המתחוללים בו שאינם מוצאים מקום בכלי התקשורת של הרוב.

כתב העת הספרותי אל-ג'דיד היה ביטאונה הספרותי של המפלגה הקומוניסטית הישראלית בגלגוליה השונים. כתב העת החל להופיע בראשית שנת 1951 כמוסף ספרות של העיתון אל-אתחאד, הביטאון הפוליטי של המפלגה, ומשנת 1953 הופיע כירחון עצמאי עד לסגירתו בשנת 1991. בשנים שלאחר מכן נעשו כמה ניסיונות לחדש את הופעתו ב-1993, ב-1998 וב-2000, אך אלה לא צלחו.

כמו אל-אתחאד, היה אל-ג'דיד אחת הבמות היחידות שמעליה יכלו משכילים ערבים לבטא עמדות ולהשפיע על דעת הקהל הפלסטינית. החלופה היחידה הייתה העיתונות הממסדית שהוציאו מפלגות הרוב היהודיות למיניהן, עיתונים בשפה הערבית שבאמצעותם קיוו המפלגות להשפיע על החברה הערבית בישראל, וגם על העולים החדשים שהגיעו מארצות ערב ושוכנו לרוב במעברות. במסגרת זו הוציאו מפלגת השלטון, מפא"י, והסתדרות את אל-יום, אל-וטן, אל-הרף וחקיקת אל-אמר, מפ"ם הוציאה את אל-מרסאד ואל-פג'ר, הציונים הכלליים את נשרת אל-מרפז ותנועת חירות הוציאה את העיתון אל-חרייה. זאת ועוד, העיתונות הקומוניסטית הייתה מעין תחליף, שהמסד הישראלי ביקש לבנות, לשיח הער שהתנהל בתקופת המנדט בעיתונות הערבית:

בתקופת המנדט הופיעו בארץ קרוב ל־60 עיתונים, 11 מהם יומונים, אך שיח זה נהרס כמעט כליל בעקבות האסון הכבד שפקד את העם הפלסטיני בשנת 1948.¹ לעיתונות הקומוניסטית היה יתרון גדול בשני תחומים עיקריים: ברמת כוח האדם ובאמינות שהעניק קהל היעד לתכניה. לעומת ההרס הרב שפקד את האינטליגנציה הפלסטינית שנעקרה מארצה במלחמת 1948, העילית האינטלקטואלית הקומוניסטית לא נפגעה כמעט ואף זכתה לתגבור של אינטלקטואלים קומוניסטים בעלי שיעור קומה, כמו עלי עאשור ומוחמד ח'אט (אנשים אלה היו כלואים בבית כלא צבאי מצרי באבו עגילה, הכוחות הישראליים מצאו אותם בדצמבר 1948, הם הועברו לישראל ובחרו להישאר בה).² נוסף עליהם תרמו לכתב העת שורה של עיתונאים וכותבים קומוניסטים יהודים שהגיעו מארצות ערב, בעיקר מהקהילה היהודית בעיראק. גם העיתונים שיצאו מטעם הממסד גייסו יהודים ממוצא מזרחי (בעיקר מעיראק) שהיו בעלי ניסיון עיתונאי בארצות מוצאם. אולם עיתונאים אלה, על אף גייסונם העשיר ובקיאותם ברזי השפה הערבית והתרבות הערבית, שירתו את מדיניות הממסד, ועל כן מאמריהם נחשבו אמינים פחות מאלה שבעיתונות הקומוניסטית. תחת שרביטו של העורך הראשון של כתב העת אל-ג'דיד, ג'ברא נקולא, ובהנחייתם של כותביו הוותיקים אמיל תומא, אמיל חביבי וחנא נקארה, נוצרה קבוצה של משכילים חדשים שהפכה עם הזמן לנותנת הטון בעילית הפלסטינית החדשה בישראל. על קבוצה זו נמנו, בין השאר, תופיק זיאד, סליבא ח'מיס, סמיח אל-קאסם ומחמוד דרוויש, שהיו בין העורכים הבכירים של כתב העת.

בשני העשורים הראשונים להופעתו בלטה בתכני אל-ג'דיד האוריינטציה הרעיונית הקומוניסטית. פרופ' ששון סומך הגדיר את אל-ג'דיד בשנים אלה: 'חד לשוני ודו לאומי' (סומך 2005), והתייחס כמובן להצטרפותם של כותבים קומוניסטים יהודים ממוצא עיראקי, שאחדים מהם כתבו בשנים אלה את יצירתם בשפת אמם – בערבית. בשנים שאחר כך, בהשפעתו הגואה של הגל הפן ערבי־נאטריסטי, הפנה כתב העת פניו למרחב הערבי ושינה את תכניו בהתאם לתקופה, אך לא זנח את מחויבותו האידיאולוגית הקומוניסטית והסוציאליסטית. בשנים האחרונות להופעתו קטן מאוד מספר הכותבים היהודים בכתב העת בשל טמיעתם של חלק מהם בחברת הרוב, בשל השתלבות אחדים מהם בכתיבה הספרותית בשפה העברית (סמי מיכאל ושמעון בלס, למשל) ובשל עיסוקם האקדמי של אחרים (ששון סומך, דוד צמח ושמעון בלס).

את פועלו של כתב העת מסכם סומך: 'על שני דברים לא יחלוק איש מחוקרי ספרותם של הערבים אזרחי ישראל: "אל-ג'דיד" היה הערוגה שבה צמחה והתפתחה גם

1 ליתר פירוט על העיתונות הפלסטינית בתקופת המנדט ראו כבהא 2004.

2 ראיון עם עלי עאשור, 12.1994.

השירה וגם הפרוזה הערבית בארץ, מכאן שאין אפשרות לחקור את קורות הספרות הערבית שנכתבה כאן [אחרי 1948, מ"כ] בלי להסתמך, בראש ובראשונה, על חמישים כרכי "אל-ג'דיד".

חשיבותו של הספר שלפנינו נובעת בראש ובראשונה מהיותו האינדקס הביבליוגרפי הראשון שנעשה על עיתון או כתב עת ערבי בישראל. מפעל זה מניח יסוד לחקר היצירה הספרותית מתוך גישה הרואה בספרות חלק אחד המשתלב במבנה הרב-ממדי של התרבות. דברים אלה באים לידי ביטוי בהקדמה שכתב ד"ר מחמוד ר'נאים, ראש החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל אביב. במבוא כותב ר'נאים: 'כשהתחלנו לחשוב על הרעיון הזה לא ציפינו למצוא מטמון רב ערך שכזה של התרבות המקומית, מטמון שנאצר לאורך יובל שנים בכתב העת אל-ג'דיד. סברנו תחילה שהעבודה תסתכם בהוצאת ספרון קטן וצנוע, אך צלילה בוחנת למעמקי כתב העת החשוב הזה גילתה לעינינו עולם קסום וממד חשוב של ההיסטוריה המקומית לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים. הרגשנו באחריות הכבדה הרובצת על כתפינו כשהתחלנו לדון בהיסטוריה המתהווה של העם הפלסטיני בארץ זו; זוהי תרבות רוחנית בעלת חשיבות עליונה, ומכאן נבע הצורך החיוני לערוך אינדקס [לכל התכולה] כדי שהדבר יקל על ההתייחסות אליה' (עמ' 8). במבוא מאיר העיניים משרטט ר'נאים את ההקשר הדינמי שכתב העת הופיע בו ומסביר את דרך החלוקה לקטגוריות שנקט בבניית האינדקס. האינדקס ממוין לפי הסדר הכרונולוגי של הופעת הגיליונות, סדר האל"ף-ב"ת של שמות המחברים וחלוקה לנושאים (16 נושאים), והסבריו של ר'נאים לבחירה זו משכנעים ביותר. הממצאים הסטטיסטיים של החלוקה לקטגוריות, גם לפי נושאים וגם לפי מחברים, מעידים בצורה הבהירה ביותר על ההתפתחות הרעיונית בתוך המפלגה הקומוניסטית, ומבטאים נאמנה את ההתפתחויות הפוליטיות, החברתיות והרעיוניות בחברה הערבית בישראל ואת יחסיה של קבוצת המיעוט הלאומי עם אוכלוסיית הרוב.

ר'נאים מתאר במבוא בדרך מרתקת את היחס בין שני תפקידיו של אל-ג'דיד: בין היותו כתב עת שהוא ביטאון מפלגתי, לבין היותו כתב עת ספרותי שתפקידו לתת במה חופשית ליוצרים מזרמים רעיוניים שונים לבטא את עמדותיהם והשקפותיהם בנושאים המקומיים, המרחביים והאוניברסאליים. עם זאת היה מקום לכלול בקטגוריות שבאינדקס גם נושאים שאינם בעלי צביון תרבותי-ספרותי מובהק, נושאים כגון דפוסי הפעילות וההתארגנות הפוליטית, הממד התקשורתי-אינפורמטיבי של כתב העת, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ההשתלבות בחברת הרוב, הריבוד החברתי והתפתחות מעגלי הזהות של האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל. נושאים אלה היו מכבידים אולי על האינדקס, אך התועלת בהבאתם הייתה גוברת בוודאי על שיקולים של הכבדה ועומס. אם נבדוק, למשל, את נושא התפתחות מעגלי הזהות של האוכלוסייה הערבית בישראל, נמצא שאל-ג'דיד היה במה חשובה ביותר לעיצוב מעגלים אלה. די אם נזכיר את שיריו

המפורסמים של מחמוד דְרוּיֵשׁ סְג'ל אַנא עַרְבִי (רשום: אני ערבי) או 'עַן אַנְסאַן' (על אודות בן אדם)³ שפורסמו בכתב העת בשנים 1964-1965, ומעידים על התפתחות זהותה העצמית של האוכלוסייה הערבית הפלסטינית בישראל בתקופת הממשל הצבאי. כן ניתן להזכיר את מאמריהם של אמיל תומא⁴ ושל סליבא ח'מיס,⁵ שבהם ניסו הכותבים, עוד בשנות השישים, לשרטט את קווי הזהות הפרטיקולרית של אוכלוסייה זו ואת מהות קשריה עם המרחב הערבי.

אין בדברים אלה בכדי לגרוע מאומה מחשיבות העבודה החלוצית הדייקנית והמקצועית שתשמש ללא ספק יסוד איתן לחקר הספרות, העיתונות, הפוליטיקה והחברה של האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל.

מסטפא כּבּהא

ביבליוגרפיה

איילון, עמי, 2000. תולדות העיתונות הערבית. תל אביב: משרד הביטחון והאוניברסיטה המשודרת.

ג'בראן, סאלם, 1999. 'העיתונות הערבית בישראל, תוצר של שינוי, זרו של שינוי?', קשר 83: 25-88.

כּבּהא, מוסטפא, 2004. עיתונות בעין הסערה, העיתונות הפלסטינית כמכשיר לעיצוב דעת קהל 1929-1939. תל אביב: יד בן-צבי והאוניברסיטה הפתוחה.

כּבּהא, מוסטפא ודן כספי, 2001. 'מירושלים הקדושה ועד המעיין, מגמות בהתפתחותה של העיתונות הערבית בישראל', פנים 16: 46-54.

סומך, ששון, 2005. 'חייו ומותו של ירחון ספרותי', הארץ, 13.5.2005.

3 ראו למשל את בתי השיר 'ען אנסאן' שכתב דרויש באל-ג'דיד 6 (1964): 12.

4 ראו למשל: אמיל תומא 'אל-פכר אל-קומי אל-ערבי, טלאאעה וטאבעה', אל-ג'דיד 8-9 (1963): 11-6.

5 ראו למשל: סליבא ח'מיס, 'נשיד אל-קאפלה ואל-ואאב', אל-ג'דיד 5 (1965): 3-5.